

МАРГАРЕТ ДИМИТРОВА

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

✉ marg@slav.uni-sofia.bg

ПЕСЕН НА ПЕСНИТЕ 2:14b В СРЕДНОВЕКОВНИ СЛАВЯНСКИ РЪКОПИСИ: ПРЕВОДАЧЕСКИ ПОДХОДИ

Анотация

В статията се съпоставят преводачески избори в стих 2:14 от Песен на песните в средновековни кирилски и хърватски глаголически ръкописи. Разликите при предаване на 2:14b се обясняват не само с различните оригинали (гръцки / латински), но и с различното предназначение на текста (за индивидуално четене, понякога придружен с християнски коментари, и за четене в църквата по време на служба) и с различните подходи: предпочитание към по-буквален превод или към по-свободен превод, поетичен и запомнящ се, в който присъстват познати елементи на ландшафта.

Ключови думи: Песен на песните, превод, средновековни ръкописи, кирилски ръкописи, хърватски глаголически ръкописи, Септуагинта, Вулгата

Един от най-интересните въпроси за изследвачите на преводната литература е какви са причините за дадени преводачески избори и какви интерпретации, знания, подходи отразяват те. Особено трудно и несигурно е да се търсят причините за преводаческите избори в средновековните преводи, защото днес ученият е далеч от менталността както на времето, когато е създаден изходният текст, така и на времето, когато е преведен. За жалост в повечето случаи историческите речници не дават достатъчно информация за стиловата отсянка на лексемите в различните епохи, невинаги има достатъчно примери от различни по жанр и стил текстове, така че да могат да се усетят нюансите в значенията и употребите на думите. Вероятно бъдещи електронни тезауруси ще дават повече информация.

Сравняването на различни преводи на един и същи текст¹ е един от методите, чрез които бихме могли да разберем повече за начините на възприемане на определени думи и фрази от преводачите, за тяхното

¹ Вж. например работата на Л. Тасева [16].

мислене. Днес обясненията на различни избори на средновековните славянски преводачи за една и съща дума в гръцкия текст се търсят в предпочитания на преводаческите школи, в диалектни разлики, в развоя на книжовния език, в избор на различни значения на гръцката дума, в разлики в гръцките образци, в различните функции на текста и употребата му (например за индивидуално или публично четене, с тълкувания към библейските стихове или без), в интерференция на говоримия гръцки, във влиянието на тълкуванията към даден библейски текст и др.²

В тази статия ще сравня преводаческите избори не само на превеждащи от гръцки, но и на хърватските глаголаши, превели Песен на песните от латински. Целта е да дискутирам подходи и разбирания, *modus cogitandi*, които стоят зад преводаческите решения. Соломоновата песен като част от Свещеното писание е един от най-трудните за превод текстове. Още през Античността е превеждана неведнъж от еврейски на гръцки, по-сетне и на латински, има многобройни преводи и тълкувания до днес. За християнските екзегети (основите на християнската ѝ интерпретация са поставени от Ориген и Иполит Римски), Женихът / Възлюбеният е Христос, а Невестата / Възлюбената е отделната християнска душа или Църквата, а хорът от девойки са вярващите, наставлявани от Църквата и подкрепящи я³.

Съпоставям следните преводни версии:

Cant1: Най-ранният превод на Песен на песните от гръцки на старобългарски книжовен език. Преводът на библейските стихове не е придружен с превод на тълкувания. Не се е четял по време на богослужение – не е включен в Паримейника. Вероятно е създаден още по времето на архиепископ Методий в Моравия / Панония или скоро след като негови ученици идват в България. Преводът е богословски верен и лингвистично изящен. Може би преводачът е познавал коментарна литература на гръцки. Запазен е в кирилски български и руски ръкописи от XIV–XVI в. и по-късно⁴. Дори съмняващите се в предположението на Анатолий А. Алексеев [2], че Методий е преводачът, са съгласни, че това е един ранен превод⁵.

Cant2: Ранен превод на катена с коментари на Филон Карпатийски, Иполит Римски, Григорий Нисийски и др. към Песен на песните. Точно такава гръцка катена не е идентифицирана, но вече е ясно, че

² Не мога да цитирам огромната литература по този въпрос. Тук давам само няколко сравнително по-нови изследвания на библейски и богослужбни текстове: [18], [17], [12], [10], [8]; за Песен на песните вж. [2], [9].

³ За тази библейска книга вж. например [2], [38], [44].

⁴ Списък на ръкописите вж. у Алексеев ([2]: 13–15). Използвам публикувания от него текст с реконструиран класически / нормализиран правопис по среднобългарския ръкопис от XIV в. F.I.461 в Руската национална библиотека в Санкт Петербург; ученият посочва някои важни разночетения, взети от руски преписи. Издание с повече разночетения и анализ вж. в публикация на същия автор от 1983 г. [1].

⁵ Вж. Ф. Томсън ([50]: 835–836) и Х. Лънт ([35]: 208).

са преведени редактирани коментари, различаващи се от директната традиция на разпространение на тълкуванията на Григорий Нисийски⁶. Според Хорас Лънт [34] и Франсис Томсън ([50]: 835–837) не е направен нов превод на Песен на песните в рамките на катената, а е редактиран ранният превод на тази библейска книга (означен тук като *Cant1*). Според А. А. Алексеев [2] е направен нов превод (той го нарича тълковен превод), като са взети предвид тълкуванията, гръцката версия на библейската книга в рамките на коментарите, както и ранният славянски превод (*Cant1*). Моите впечатления подкрепят мнението на А. А. Алексеев. Няма единодушие между учените и кога и къде е направен преводът на катената. Според Алексеев [2], който я публикува по най-ранния ѝ свидетел, източнославянски ръкопис от XIII век, преводът е направен сред източните славяни, не на Балканите⁷. През 80-те години на XX в. Х. Лънт изказва предположение, че преводът е направен в Симеонова България ([34]: 292–294, 303), а по-късно пише – на Балканите или в Светите земи преди 1050 г. ([35]: 208). Татяна Славова ([13]: 100) включва този превод сред преводите от Цар-Симеоновата епоха⁸. Малка извадка от превода е включена в края на Тълковната палей (по Коломенския препис) ([2]: 50), която според Славова [12] е преведена и компилирана в България през X в. (според други учени сред източните славяни). Според мене има основания, лингвистични и културно-исторически, този превод да се разглежда като част от преводаческата дейност в Първото българско царство в началото на X в.

Cant3: Превод на Песен на песните в рамките на катена, известна като B_2 ⁹, която съдържа коментарите на Теодорит Кирски, Тримата отци (компиляция от тълкуванията на Григорий Нисийски, Нил Синайски и идеи на Максим Исповедник) и Михаил Псел. Този превод е съхранен само в един препис, пазен в Рилския манастир – във втората част на ръкопис 2/24. Преписът е направен с ресавски правопис може би в Рилския манастир в самия край на XV в. ([19]: 88). Вероятно катената е преведена в началото на XV в. сред южните славяни¹⁰. Отново Х. Лънт ([34]: 313–314) смята, че тази тълковна версия на Соломоновата

⁶ Това е показано в статия под печат на Р. Кълеманс и М. Димитрова: R. Ceulemans & M. Dimitrova. The Slavonic Catena also known as the 'Commentary of Philo' and the Greek Catena Hauniensis on the Song of Songs. In: B. Roosen and P. van Deun. *The Literary Legacy of Byzantium* (Festschrift J. A. Munitiz) [Byzantios. Studies in Byzantine History and Civilization]. Brepols.

⁷ Издание на текста, както и археографска справка за други ръкописи и мнение за времето и мястото на превеждане вж. у Алексеев ([2]: 40–125).

⁸ За други преводи на екзегетична литература от Цар-Симеоновото време, вж. Т. Илиева [6].

⁹ За гръцката катена вж. [24] и [26].

¹⁰ Издание на превода на катената по рилския ръкопис: Димитрова, М. *Тълкувания на Песен на песните в ръкопис 2/24 от Рилската света обител*. София: Херон Прес, 2012, където разисквам хипотези за времето и мястото на превода.

песен е редакция на най-ранния превод, докато А. А. Алексеев ([2]: 157) застъпва становището, че това е нов превод, но на преводача е бил известен и ранният превод (тук *Cant1*). Ф. Томсън ([50]: 836–837) предполага, че на преводача е бил познат и ранният тълковен превод на Песен на песните (тук *Cant2*). Ангелина Минчева [9] е на мнение, че това е нов, самостоятелен превод. Мисля, че тук е приложим терминът „вторичен превод“ (термин на Лънт [34]) – на преводача са били известни двата по-ранни превода на Песен на песните, но водещи за него са били гръцкият текст на катената и християнските интерпретации¹¹.

Cant4: Превод на перикопата от Песен на песните 2:8-14 от латински в хърватските глаголически мисали¹². Перикопата се чете на 2 юли, на празника Посещение на Дева Мария при родственицата ѝ Елисавета (*Visitatio beatae Mariae virginis*). Това е един сравнително късно установен от Католическата църква празник и може би перикопата е включена в глаголическите мисали по-късно от времето на конструиране на хърватския глаголически *missale prenum*¹³, поради което тя не се открива във всички запазени мисали. Познавам текста от иновативни мисали от южната група, а именно в Нюйоркския мисал от началото на XV в.¹⁴ (тук NYM), в Берлинския мисал¹⁵ (тук BerIM); в Първопечатния мисал от 1483 г.¹⁶ (тук Ed.1483), който, както е установила Мария Пантелич [43],

¹¹ Лора Тасева даде свои аргументи за разграничението между превод и редакция чрез лексикални критерии, като включи и статистически методи (вж. [15], а приложение на методите за разграничение между превод и редакция вж. пак у нея [16]). Ако приложим нейните критерии, установявам, че версията на Соломоновата песен в катена В (*Cant3*) се отличава лексикално (в изчисленията включвам само пълнозначните думи) с над 30 %, от най-ранния превод (*Cant1*), а от ранния тълковен превод (*Cant2*) – с над 45%, което я квалифицирам като отделен превод. Освен лексикалните разлики, видни са синтактични разлики, някои от които се дължат на различни варианти в гръцкия текст.

¹² Издание на другите глави на Песен на песните, запазени в бревиарите, е на правил Й. Хам [29]; за научни изследвания след неговата публикация вж. [53]. Днес издание на преписа на превода на тази библейска книга във Втория берамски (любянски) бревиар е достъпно онлайн: Badurina Stipčević, V. i dr. *Brevijar, II. ljubljanski (II. beramski), II. dio; Breviarium glagoliticum, vol. 2, 15. st. (NUK, Ms 163)*. Zagreb: Staroslavenski institut, 2017: <https://beram.stin.hr/hr/transliteration/803>, а от 2018 г. и в печатен вид; това издание е един от резултатите на работата на Центъра за върхови постижения за хърватската глаголическа култура (Znanstveni centar izvrsnosti za hrvatsko glagoljaštvo: <https://zci.stin.hr>), проект, част от работата по който е и настоящата статия.

¹³ Празникът *Visitatio* е въведен от францисканците в богослужението през 1263 г., а е утвърден за цялата католическа църква през 1389 г. от папа Урбан VI ([42] : 23).

¹⁴ Използвам наборното издание от Е. Шмит-Деег [46].

¹⁵ Използвам изданието на перикопата от този мисал, направено от Мария Пантелич ([42]: 79–80). Ръкописът се пази в Държавната библиотека в Берлин със сигнатура Ms. Ham. 444 и е написан от книжовника Бартол от Кърбава през 1402 г., но перикопата от Песен на песните на л. 121г е преписана от друга ръка, по-късна (но отново от XV в.), според М. Пантелич ([42]: 23).

¹⁶ Използвам изданието с глаголица от Иван Берчич ([21]: 141), както и транслитерацията с кирилица от А. А. Алексеев ([2]: 35–39).

следва Новаковия мисал от 1368 г.; в Сенския печатен мисал от 1494 г. (тук Ed.1494)¹⁷. Във всички тях има езикови иновации, например *ki* с функция на относително местоимение, *govorê* вместо *glagole* и др. Има и разлики между тях¹⁸. Тази хърватско-глаголическа версия (тук *Cant4*) се отличава значително от другите три версии, които са превод от гръцки (*Cant1–3*). Тя според мене е нов превод от латински¹⁹.

В тази статия ще разгледам само една фраза от тази перикопа, става дума за преводните съответствия на еврейските думи *sēter* ‘скрито, тайно място’ и *maḏrēgāh* ‘стръмнини, скали, планински височини’ в 2:14b на Соломоновата песен. В превод стих 2:14 звучи: „Гълъбице моя в скални проломи, *под каменни заклони!* покажи ми лицето си, дай ми да чуя гласа ти, защото гласът ти е сладък, и лицето ти приятно“ (Библия. Издание на св. Синод [4]). „Гълъбице моя, скрита в скални цепнатини, *под каменни заслони,* покажи ми лицето си, дай ми да чуя гласа ти ...“ (Библия. Нов превод от оригиналните езици. Българско библейско общество, 2013 [5]).

Еврейските думи *sēter* ‘скрито, скришно, тайно място’ и *maḏrēgāh* ‘стръмнини, скали, планински височини’ се смятат за сравнително редки²⁰. Преводачите на Библията ги предават по различен начин, но повечето изследователи са единодушни, че основното послание, което носи стихът, е, че женихът е отделен от своята невеста и той се стреми да я зърне, да я чуе. Тя е в недостъпно място, някъде нависоко, където гнездят гълъбите, толкова далеко, че дори гласът ѝ не се чува. Многобройни са предположенията какво е това място – планински стръмнини, високи скали, каменни стени, терасирана кула и др.²¹, което е отразено и в съвременните преводи от еврейски. Цитираният по-горе български превод е близък, но не и идентичен на превода в руското синодално издание на Библията: „Голубица моя в ущелъе скалы *под кровом утеса* [под заслона, покритието на стръмната скала] покажи мне лицо твое, дай мне услышать голос твой, потому что голос твой сладок и лицо твое приятно“ (Библия. Книги священного писания Ветхого и Нового Завета. Синодальный перевод. Москва, Моск. Патриархия, 1988 [3]). Различен е поетичният превод на български от Даниел Хаким и Георги Рупчев [11]: „Гълъбице моя, в скалните процепи, *сред върхарите скрита,* нека те гледам ...“. Тук е употребена поетичната дума *върхари*,

¹⁷ Използвам фототипното му издание [47].

¹⁸ Повече разлики съм посочила в статията си „Ficus protulit grossos suos. Canticum 2:8-14“ в иновативните хърватски глаголически мисали. В: *Hrvatsko glagoljštvo u Europskom okružju*. Ur. V. Badurina Stipčević, S. Požar, F. Velčić. Zagreb: Staroslavenski institut, Krčka biskupija, Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2015 (Bibliotheca glagolitica croatica 2), str. 361–378.

¹⁹ Аргументи вж. в горепосочената статия.

²⁰ За значенията им вж. например Harper ([30]: 16), Pope ([44]: 401).

²¹ Обобщение за значенията на стиха вж. в [44] и [48].

която е производна от *врѣх* и би трябвало да означава 'високо място, височина', но обичайно се асоциира с връх на дърво, а тук по-скоро означава върхове на планина.

За скрити места в стръмните скали се говори и в хърватските преводи: "Golubice moja, u špiljama kamenim, u skrovištima vrletnim, ..." (в съвременното изд. на Kršćanska sadašnjost, Загреб [23], същото и в изданието на Иван Шарич, Сараево, 1942 [22]).

Ето и няколко превода на английски от еврейски: "My dove in the cliff crannies, in the covert steep [в скришната стръмнина]²², Show me your form ..." ([44]: 3), "My little dove in the clefts of the rock, in the secret place of the slope of the rock" [в тайното място на скалния склон] ([48]: 483), "My dove, in the crevices of the rock, in the hiding place in the cliff" [в скришното място на стръмната скала] ([33]: 121); "O my dove, in the clefts of the rock, in the covert of the cliff" [в тайното място на стръмната скала] [41].

Средновековните славянски преводи, които анализирам в този текст, не са направени от еврейски, а от гръцки (Септуагинта) или латински (Вулгата). За превод на обсъжданото място в еврейски Септуагинта избира думата *протеїχισμα*, то 'стена пред основната крепостна стена' (такова крепостно съоръжение е запазено например днес в гр. Хисаря): καὶ ἐλθὲ σὺ περιστερά μου ἐν σκέπῃ τῆς πέτρας ἐχόμενα τοῦ протеїχίσματος (Преводи: „... и ела ти, гълбице моя, в заслона на скалата близо до външната стена“ (превод мой); "Thou art my dove, in the shelter of the rock, near the wall" [близо до стената] ([25]); "... in the rock's shelter, near the outer wall" [близо до външната стена] ([39]), френски "... l'avant mur" [предната стена] ([20]). Тази гръцка дума се среща на няколко места в Септуагинта, например в 2 Царства 20:15; 3 Царства 20:23; Книга на пророк Йеремия 52:7 и др. и означава именно 'крепостно съоръжение пред основната крепостна стена' [27].

В християнските тълкувания на стих 2:14 от Песен на песните, писани на гръцки, има различия, но не и по отношение на разбирането какво е *протеїχισμα*. За Ориген *протеїχισμα* е синоним на *τείχος* 'стена' или на *περίτειχος* 'обграждаща стена'. За Григорий Нисийски също *протеїχισμα* и *τείχος* са синоними (според изданието на Langerbeck [28]), т.е. това е защитно съоръжение, отделящо едно пространство от друго, външното от укрепеното и защитено градско пространство.

Разликите между тълкувателите са с какво от териториите на духа и вярата те свързват тази външна крепостна стена. В алегоричните тълкувания на Песен на песните на гръцки е обичайно обектите от всекидневието, в случая крепостните съоръжения, да придобиват духовни измерения, да се съотнасят с вярата, църквата, Бог. Ориген, чиито тълкувания са използвани широко от късноантичните християнски екзегети-

²² Тук в квадратни скоби давам буквален превод.

ти, пишещи на гръцки, в разделените Жених и Невяста и в желанието им да се срещнат вижда стремежа на Христовите последователи да усвоят и разберат Словото Божие, както и невъзможността това да стане лесно. Затова за него *пётра* (скалата, камъкът) от стих 2:14a е Христос, към който се стреми Църквата или отделната вярваща душа, а той я „заслонява“, „закрива, покрива“, защитава от дяволските набези. Невястата, вярващата душа е повикана извън крепостта, извън усвоеното, защитеното градско пространство, но пътят ѝ е защитен от сянката на Скалата, т.е. Христос (вж. [40], [32]: 98).

Най-ранният преводач на Песен на песните на старобългарски е избрал думата *прѣдѣстѣние*: въ покровѣ камени ѿдѣ прѣдѣстѣнина (*Cant1*). Лексемата има ясна вътрешна форма и насочва към съоръжение, което се намира пред друга стена. Думата прилича на калка на *протеΐχισμα* ([1]: 242), която също има ясна вътрешна форма. Калкирана е представката *про-* с *прѣдѣ-*, коренът *теΐχ-* със *стѣн-*, а наставката *-μα* със завършека *-ие*, което не е рядка практика в старобългарски. Една от причините за въвеждане на калка вероятно е липса на богата терминология в старобългарски за елементите на крепостните съоръжения, а другата е, че по този начин, чрез калка, се удовлетворява по-добре и по-лесно християнската екзегеза към това място в библейската книга. Подобни образувания с префикс *прѣдѣ-* за гръцко *про-*, съчетан с корен, означаващ конкретна същина, охраняващо съоръжение, са известни от ранните старобългарски преводи на библейски текстове, например от превода на катена с тълкувания към Книга на пророк Йезекиил: *прѣдѣвратиѣ* за *πρόθυρα*, *та* и *пропύλαιον*, *то*; *прѣдѣдвѣрие* за *πρόθυρα*; *прѣдѣстроение* за *πρόνοια*, *и*²³ – както се вижда завършекът *-ие* не предава един и същи завършек в гръцки, а отговаря на различни гръцки словообразователни построения.

Ние не знаем какви тълкувания на гръцки са познавали средновековните славянски преводачи, но знаем кои тълкувания са преведени (катената с тълкувания на Филон Карпатийски, Иполит Римски, Григорий Нисийски и др., както и катена В). В ранния превод на катената е включен коментарът на Филон Карпатийски. Той следва Григорий Нисийски. За него подслонът и скалата, *σκεπη* и *пётра* (*покровѣ* и *камъ*) от Соломоновата песен 2:14 е Женихът, т.е. Богът Слово, който защитава Църквата от нападащите я, от изкушенията. Какви са защитните средства? Според Филон Карпатийски това са *протеΐχισμα* – Старозаветният закон, и *теΐχος* – Евангелията, като по този начин подчертава значимостта на Новозаветния текст. Екзегетът цитира Книга на пророк Исаия 26:1 *θήσει τεΐχος καὶ περίτεχος* ‘стена и обграждаща стена’ като защитни съоръжения, преведени със *стѣнъ* и *прѣдѣстѣнъ*, които според Филон осигуряват двойна защита. Така, чрез двойна защита, Божието слово пази вярващите. Екзегетът дава пример за ролята на Старозавет-

²³ Думите вадя от речник-индекса, изработен от Т. Илиева [7].

ния закон с „Не прелюбодействай“ от Декалога. Преводачът на катената също като ранния преводач на Песен на песните без тълкувания (*Cant1*) е използвал калката прѣдѣстѣніе за протείχισμα (може би я е взел от най-ранния превод (*Cant1*); по-малко вероятно е, но не е изключено той независимо от първия преводач да е калкирал гръцката дума). Ето неговия превод на тълкуванието на Филон: Близъ прѣдѣстѣніа. Прѣдѣстѣніа законъ сдѣ зоветь, стѣнзи же соуть еѹа(г)лиа, по Исаиноу пророчѣствоу: положить во, вѣща, стѣнзи и прѣдѣстѣніа, близъ оубо зоветь ю прѣдѣстѣнію, стѣна во и прѣдѣстѣніе соугоуба твердь (...) соупостатаго зѣври брани, такоже и хранить гла законъ: не прѣлюбодействоуеши, и елика томоу подобна ...²⁴

Този текст не е съвсем точен превод на гръцкия, публикуван в PG 40, coll. 72 [45]. Възможно е преводачът да е имал пред себе си перифразиран текст в рамките на катената. Но основното послание на Филоновото тълкувание е предадено. За нашия анализ тук е важно, че преводачът е избрал една и съща дума, прѣдѣстѣніе, както за περίτειχος в цитата от Книга на пророк Исаия, така и за протείχισμα в цитата от Песен на песните. И макар прѣдѣстѣніе да не калкира точно περίτειχος в словообразователен план, то добре предава идеята на Филон, който смята περίτειχος и протείχισμα за синоними. Изборът на думата прѣдѣстѣніе като съответствие и на двете гръцки еднокоренни думи, макар те да имат различни представки, е подходящ за превежданото тълкувание на библейския стих, защото ясно разкрива, че става дума за двойна защита, за двойна стена, която екзегетът разбира като Стария и Новия завет, като божествено слово, защитаващо Църквата и вярващите души от козните на дявола.

Превод на коментара на Григорий Нисийски към този библейски стих не ми е известен от средновековните славянски ръкописи, но в превода на споменатата по-горе късна катена (B₂) е включен коментарът на т. нар. Трима отци, компилация от тълкуванията на Григорий Нисийски, Нил Синайски и идеи на Михаил Псел (гръцки текст в PG 122 [45]). Тъй като и тя е базирана на тълкуванието на Григорий Нисийски, идеите в нея са сходни с разгледаното по-горе тълкувание на Филон Карпатийски. Според тази компилация предварителното предпазно съоръжение са заповедите на писания закон, т.е. Старозаветния – те подобно на протείχισμα предохраняват, защитават и явяват на хората образа на Истината. Но Евангелието е това, което ги учи на духовния закон, чрез него защитава вярващите под своя заслон (покрив) Духовният камък / скала, т.е. Христос. Следователно той зове Невястата / вярващата душа да дойде при него. Средновековният преводач на катената, съдържаща това тълкувание, използва отново думата прѣдѣстѣніе за протείχισμα (*Cant3*), както и двамата по-ранни преводачи (*Cant1* и *Cant2*). Ето превода на тълкуванието, както е запазен в ръкопис 2/24

²⁴ Цитирам по изданието на Алексеев [2].

в Рилския манастир: л. 168б: прїиди ты̑ голѡвѣице моѧ • по крѡвъ камена
 влїзъ прѣдѣстѣнїѧ :~ еже ѿ • ... прїиди ты̑ дѡхвнаѧ • мой̑ непрѣложнымъ,
 еѡлскы̑ пѣстоуѣствѡ хрѧнима • послѣдователнѣ еже по заповѣдехъ писаннаго
 зѧкона прѣхраниицѡ • писанныи въ законъ • прѣстѣнїѧ пѡвѣмъ ѿ еже по дѣвѧнїю
 стрѣти прѣсѣхрѧни • и ѡбразы̑ тѣкмо истинны покажа • ѿмже послѣдователна
 къ сѣврѣшенїю • ѡчищенїе ѡбо по дѣйствию страстей ѿли и самы̑ сѣпротивныхъ
 желанїи ѡмноженїи • зрѣнїемъ ообразовъ • еже въ дѣсѣ възводѣнїе къ самои истинѣ
 • ѧже дѡхвнныи ѡчи̑ зѧкѡ • въсѧко еѡлїе • въ нѣмже покрѣваемъ ѿ хѧ дѡхвнаго
 кѧмене по бѣтвномъ ѧплѡу • тѧко ѡбо призвавъ сїю • что хѡцетъ прочее • еже сїю
 ѡстѧвити еже ѡчити ѧже сѣни, и въ дѣсѣ истиннѣ прїити къ нѣмоу ...

В същата катена е включено тълкуванието на Теодорит Кирски, което е различно. Той противопоставя ѡкѣтѣ тѣс лѣтраѡ от 2:14a ‘заслона на скалата, убежището под / при скалата’ на укрепления град, ограден с прѡтеїхїѡѧ. Заслонът под скалата е защитеното място, защитата, която осигуряват вратата и благочестието, а укрепленият град е символ на житейските амбиции и съблазни. Според този екзегет Женихът / Христос вика Възлюбената / вярващата душа в убежището под скалата, т.е. призовава я към вратата, за да не се отклони тя към злобата на деня, към града. За Теодорит прѡтеїхїѡѧ в този стих от Песен на песните означава граница, отделяща видимото, всекидневните човешки пристрастия и грижи, настоящия живот от духовния живот, от невидимото, от царството на духа, от Царството Божие. Затова Невястата трябва да стои далече от града, от обиталището на земния живот и да не преминава през неговите ограждения, да не влиза в него. Женихът я подканва да умъртви земните си пристрастия и стремежи, плътските си желания, да остане извън тях, да остане до прѡтеїхїѡѧ, да не влиза вътре в града, т.е. в света на земното, плътското, тленното, временното. Преминаването зад прѡтеїхїѡѧ, първата защитна стена на града, вече е съблазън, притегляне към света на изкушенията. Теодорит утвърждава, че ако Невястата прекрачи тази граница, граница не само между земно и духовно, но и между настояще и бъдеще, то небесният брак с Небесния Жених става невъзможен. Преминаването зад прѡтеїхїѡѧ вече означава напускане на Христовия дом, дома на вратата, общността на искрено вярващите. Теодорит сравнява прѡтеїхїѡѧ с метѧхїѡѡ ‘гранична полоса между две армии, между две страни’, която Невястата не бива да прекрѧчва – това е границата, синорът, който дели духовния опит от плътските съблазни. За да бъде достойна за Жениха, Невястата не бива дори да доближава тази граница.

Ето средновековния превод на Теодоритовото тълкувание по рилския ръкопис 2/24, л. 169a: възстѧни ѡво блїжнаѧ моѧ • въ покровъ кѧмена
 влїзъ прѣстѣнїѧ :~ ѡѡрїта :~ Зѡвет же сїю въ кроѡвъ кѧмене • да не пакы̑
 почрѣвѣвши въздѣ • кѧмен же нарїцаѣ блѡчѣстїѧ вѣрѡ • истинное испѡвѣданїе •
 ѡво̑ гѡи рѣкшѡ къ ѡчѣнїкѡ • Кого ме глѡуть члци снѣ члѣцкы̑, влажѣныи пѣтръ
 рѣ ты̑ еси хѣ снѣ бѧ живѧго, ѡвѣща глѣ • ты̑ еси пѣтръ • и на сѣмъ камени сѣзѧжѡу
 си црѣковъ • 169б и вратѧ ѧдова не ѡдолѣю̑ еѧ • хѡцет же сїю и вѣнѣ вѣти

настоѣщаго житїа • тѣмъ и влѣнены рѣ павль ѿрешѣ пише • сего рѣ изыдѣмъ къ
 нѣмъ взнѣ плѣка • поношенїе егò носѣще • хощет же сїò сзматрати • не вїдимаа
 • нѣ невїдимаа • вїдимаа бò приврѣмenna • невїдимаа же вѣчна • тѣмъ влзї
 прѣстѣнїа • сїò моли быти • наказоуѣ глє къ нєи • вѣрѣтвы бды своє сщєиє
 на земли • повчанї се вѣствлєсїю вѣ тѣлесї • покажи бестрѣстїє вѣ стрѣтѣ • взнѣ
 бѣди настоѣщаго града и то стѣнь • аще не кромѣ сего бѣдєши прѣдѣстѣнїа, не
 прїимиши ми приобѣщенїа • аще же не въззѣпїєши по павл • вѣ плѣти хòдєще, не
 по плѣти воїнствоуѣмъ • нїктоже бò воїнствоуѣи сзплѣтаѣт се житѣискы кѣплїа да
 воєводѣствоуѣомъ вгòдїть : аще не вѣ сзворєни бѣдѣ настоѣщїи и бѣдоуѣщїихъ
 • сїє бò мнїю : изыавлѣати рѣ прѣстѣнїа, бракъ нашъ не бѣдѣ •²⁵

При наличието на различаващи се коментари в гръцката традиция, как биха могли да постъпят преводачите? Най-ранният преводач (*Cant1*), който не превежда тълкувания, но вероятно е бил запознат с някои от съществуващите в гръцки, е избрал думата прѣдѣстѣнїє за протєїхїсма и това е един добър избор, защото калката е ясна за славянина, има ясна вътрешна форма, а и не противоречи на съществуващата екзегеза в гръцки. Именно затова същата дума е запазена и в по-късните преводи на Соломоновата песен от гръцки, придружена с тълкувания (*Cant2* и *Cant3*). Особено полезна тя се е оказала за превода на катена В₂, в която са съчетани две различаващи се тълкувания.

Не зная съществувала ли е някаква специфична славянска или прабългарска дума за този тип защитно съоръжение, за предохранителната стена на крепостта. Известно ми е, че в ранния превод на Хрониката на Георги Амартол за протєїхїсма е избрана думата прѣдѣстѣнїица (по речника на И. Срезневски [14]). Възможно е и тази дума да е калка. Не е ясно доколко тези две калки прѣдѣстѣнїє и прѣдѣстѣнїица са възникнали в преводите ad hoc, или преди това в говоримия език. По-вероятно е първото, ако се съди от старобългарския превод на Царства, където за протєїхїсма и перїтєїхос се използват други думи²⁶. Думата прѣдѣстѣнїє изглежда характерна за преводите на Песен на песните в

²⁵ Гръцкият текст на Теодоритовото тълкувание е публикуван некритически в PG 81 [45], превод на английски е направен от Робърт Хил [49].

²⁶ За καὶ τῇ Ἰεζαβελ ἐλάλησεν κύριος λέγων Οἱ κύνες καταφάγονται αὐτὴν ἐν τῷ протєїхїсмаτї Ἰεζραєл [и за Йезавел каза Господ чрез думите: „Кучетата ще я изядат край външната фортификационна йезраелска стена“ – превод мой, М. Д.] (3 Царства 20:23), в най-ранния превод на старобългарски книжовен език е избрана думата прѣдѣзградѣ: вѣ прѣдѣзградѣи според реконструкцията на Д. Дунков ([36]: 357), но в ръкописите се среща и погрешно вѣ прѣвое падєнїє (включително и в късната редакция; не може да се изключи и вариране в гръцки). Лексемата перїтєїхос се използва в 4 Царства 25:1. В славянските ръкописи са идентифицирани различни съответствия. За гръцката фраза καὶ ὁκοδόμησεν ἐν αὐτῇ перїтєїхос κύκλῳ Д. Дунков ([37]: 182) реконструира и обзъзда и около градомъ като характерна за най-ранния превод, но посочва и вариант о немъ стѣноу окръстѣ, а в късната редакция и окръстѣ градѣ воиници. Не се използва в случая калка може би понеже се описва конкретна ситуация на окупация за разлика от поетичния и метафоричен текст на Песен на песните.

рамките на библейските книги. Независимо как са възникнали прѣдѣстѣніе и прѣдѣстѣнница, те не са принадлежали на всекидневната реч на мнозинството от вяраващите. Те не са неразбираеми, но имат учен, книжен характер. Чрез употребата на прѣдѣстѣніе в Песен на песните библейският текст се отдалечава от всекидневната реч, създава се усещане за извисеност, затвърждава се границата между профанното и сакралното, показва се, че този текст не е само пресъздаване на конкретна ситуация в конкретен пейзаж, а има и скрито духовно послание. Стремекът е чрез този превод, подобно на живописиста след иконоборческия период, да не се подчертават елементите на материалното, а да се даде знак за присъствието на божественото. Освен това изборът на прѣдѣстѣніе удовлетворява християнската екзегеза към този старозаветен стих.

В разглеждания стих 2:14b от Песен на песните Септуагинта и Вулгата се различават и затова е очаквано преводът в хърватските глаголически мисали (*Cant4*) да се отличава от преводите, направени от гръцки (*Cant1*, *Cant2*, *Cant3*). Разликите обаче се дължат не само на различния оригинал, но и на различни преводачески подходи, които от своя страна може би произтичат и от различната употреба на текста – докато във византийското богослужение Песен на песните не се чете по време на служба, във францисканските мисали е въведена перикопа от втора глава на тази библейска книга, както посочих по-горе. Във Вулгата четем: *columba mea in foraminibus petrae in caverna maceriae*, като *in caverna maceriae* означава ‘в кухня, дупка в стена’. В хърватските глаголически мисали за словосъчетанието *caverna maceriae* е използвана една дума *g’romača* ‘купчина камъни, каменен масив, каменна стена без мека спойка (хоросан) между камъните, т.е. с дупки’, местна хърватска дума, въведена от преводача в библейски текст: NYM, Ed.1483, Ed.1494, BerlM: *po okan’cu* (*okan’cê* Ed.1483, *okan’ci* Ed.1494) *ot kamene* (*ot kameniê* Ed.1483)) *meju g’romaču* (*grotmaču* Ed.1483, *gramaču* BerlM). За сравнение в превода на цялата библейска книга от латински на хърватски език, направен от Бартоломей Кашич през 1625 г., словосъчетанието *in caverna maceriae* е предадено с две думи: *u spili ot međe* ([51] : 407), както и в превода на Петар Катанчич на хърватски от 1831 г. са намерени две думи *u bacxi ograde* ([31]: 596).

Известно е, че мисалите съдържат най-важните, най-сакралните религиозни текстове за обряда на Западната църква. Очаквано е техният език да е най-тържествен и консервативен. Въпреки това хърватският глаголаш е предпочел народна дума, реалия, детайл от всекидневния живот, за да доближи библейския текст до възприемателя. И това е характерно не само за превода на това място, но и за цялата перикопа от глава 2. на Песен на песните в хърватските глаголически мисали. Именно текста на четивото от Соломоновата песен в Берлинския мисал Мария Пантелич ([42]: 79) дава за пример как народният език навлиза дори

в богослужебни текстове. Изборът на народната дума *грома* е едва ли противоречи на екзегезата на латински, която вижда в *caverna* знак за прободните рани на Исус на кръста и изобщо за раните на християнските мъченици (вж. например кратко обобщение у Литълдейл [32]).

Разликата между преводите от гръцки и превода от латински, направени на Кирило-Методиевия книжовен език в различните му по-късни развойни етапи, е не само още едно свидетелство за независимостта на хърватската глаголическа версия (*Cant4*) от ранните преводи от гръцки (*Cant1*, *Cant2*, *Cant3*), но показва и различния подход на книжовниците, превеждащи текстове с различна функция и употреба. Хърватският глаголаш не е търсел количествено съответствие на своя превод с латинския образец, използвал е една дума срещу две във Вулгата, дори не е предал в детайли значението на латинското словосъчетание. Той е предпочел народна дума, която да направи текста ясен, разбираем за незнаещите латински, като е предал основното послание на библейския текст – Невястата е далече, в трудно достъпно място. Възможно е да се е опитвал да постигне и известна ритмичност на фразите, което обяснява липсата на количествено съответствие с латинския текст²⁷. Принципно не бива да подценяваме и едно друго обяснение за липсата в превода на точно формално съответствие на латинския текст – в бревиарите и мисалите на латински (които са били оригиналите на хърватските глаголаши) не е изключено да е имало специфични четения в перикопите от Соломоновата песен, отличаващи ги от текста на Вулгата, какъвто го познаваме днес от директната традиция на разпространение в средновековните латински ръкописи. Възможно е в тях да е имало влияние на Италиа (*Vetus Latina*)²⁸. В случая обаче виждам по-скоро специфичен избор на хърватския глаголаш, превел перикопата от Соломоновата песен в рамките на хърватския глаголически мисал, превел текст, който се чете по време на служба. За книжовника е било важно да представи ясно конкретната обстановка от библейския текст, да я свърже с нещо познато, обичайно, осезаемо (подобно на скулптурите в католическите църкви) за възприемателя на текста, който вероятно не знае (добре) латински и не познава историята на библейския текст, условията, в които е възникнал и които е отразил. Може би по този начин преводачът се е надявал, че по-лесно ще се усвои и духовното послание на текста. Неговият лексикален избор не противоречи на съществуващи тълкувания на латински. Друга е функцията на Песен на песните в Източната църква, където части от тази библейска книга не се четат по време на службите в църквата. Текстът е предназначен

²⁷ Й. Хам [29] дава такова обяснение на подобен подход в превода на останалите глави на Песен на песните в хърватските глаголически бревиари.

²⁸ Й. Хам [29] открива следи от влияние на Италиа (*Vetus Latina*) в превода в бревиарите, в които е цялата книга Песен на песните без втора глава. За жалост, не ми е достъпно изданието на Италиа [52].

за индивидуално (или групово) четене обичайно с наставник. Две от преводните му версии са в рамките на екзегетични катени, което прави използването на калка напълно разбираемо.

Литература

- [1] Алексеев, А. А. К определению объема литературного наследия Мефодия (Четый перевод Песни песней). // *Труды Отдела древнерусской литературы* 37, 1983, с. 229–255.
- [2] Алексеев, А. А. *Песнь песней в древней славяно-русской письменности*. Санкт-Петербург, Дмитрий Буланин, 2002, 238 с.
- [3] *Библия. Книги Священного писания Ветхого и Нового завета*. Русское синодальное издание. Москва: Моск. Патриархия, 1988: <http://www.vehi.net/bible/pesn.html> : перепечатано с Синодального издания. (Достъп: 10.IX.2018)
- [4] *Библия сиреч Книгите на Свещеното писание на Ветхия и Новия завет*. Издава Св. Синод на Българската църква. София, 1991.
- [5] *Библия*. Нов превод от оригиналните езици. София, Българско библейско общество, 2013, 1364 с.
- [6] Илиева, Т. Екзегетическите текстове в старата българска литература от X–XI в. // *Старобългарска литература*, 2006, № 35–36, с. 38–74.
- [7] Илиева, Т. *Старобългарско гръцки словоуказател към Книгата на пророк Иезекиил*. Старобългарският превод на Стария завет, под общата редакция на Св. Николова. Т. 3. София, Кирило-Методиевски научен център, БАН, 2013, 648 с.
- [8] Йовчева, М. Традиции и новое в богословской терминологии афонских редакторов XIV века. В: *Церковнославянский язык: история, исследование, преподавание. Материалы первой международной научной конференции (28–30 сентября 2004)*. Отв. ред. И. В. Бугаева. Москва, Православный Свято-Тихоновский Гуманитарный университет, 2005, с. 35–54.
- [9] Минчева, М. За виенския препис на Песен на песните (в Cod. slav. 14 на Австрийската национална библиотека). // *Старобългаристика*, 1989, № 13/2, с. 3–22.
- [10] Мострова, Т. О кирилло-мефодиевском переводе паримийных чтений книги пророка Иеремии. В: *Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο “Κύριλλος και Μεθόδιος: Το Βυζάντιο και ο κόσμος των Σλάβων” 28–30 Νοεμβρίου 2013*. Θεσσαλονίκη, Δήμος Θεσσαλονίκης, 2015, pp. 731–737.
- [11] *Песен на Песните Соломонови*. Г. Рупчев (поетичен превод). Д. Хаким (превод от иврит), Л. Веселинов (художник). София, Военно издателство, 2005, 48 с. Онлайн публикация: <https://liternet.bg/publish6/biblia/pesen/> (достъп 11.XI. 2018).
- [12] Славова, Т. *Тълковната паля в контекста на старобългарската книжнина*. София, УИ „Св. Климент Охридски“, 2002, 577 с.
- [13] Славова, Т. Библейски преводи (2.3.1). В: *История на българската средновековна литература*. Съст. А. Милтенова. София, Изток-Запад, 2009, с. 91–101.
- [14] Срезневский, И. И. *Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам*. Т. 1–3. Москва, Императорская Академия наук, 1893–1912 (репринт Москва, 1958).
- [15] Тасева, Л. Перевод и редакция: языковые критерии и жанровая специфика. В:

- Многократните преводи в Южнославянското средновековие. Съст. Л. Тасева и др. София, „ГорексПресс“, 2006, с. 35–55.
- [16] Тасева, Л. *Триодните синаксари в средновековната славянска книжнина. Текстологично изследване. Издание на Закхеевия превод. Словоуказатели*. Freiburg i. Br.: Weiher, 2010, 823 стр. (= *Monumenta linguae slavicae dialecti veteris* 44), 823 с.
- [17] Тасева, Л. Византийско-славянското преводно наследство като обект на историческата лексикография: постижения и перспективи. // *Български език* 2015, № 62/4, с. 22–37.
- [18] Христова-Шомова, И. *Бог бе слово. Етюди върху християнството, видяно през призмата на езика*. София, УИ „Св. Климент Охридски“, 2016, 334 с.
- [19] Христова, Б., Д. Караджова и А. Икономова. *Български ръкописи от XI до XVIII век, запазени в България*. София, Народна библиотека „Кирил и Методий“, 1982, 366 с.
- [20] Auwers, J.-M. *L'interprétation du Cantique des Cantiques à travers les chaînes exégétiques grecques*. Turnhout, Brepols, 2011, 530 pp.
- [21] Berčić, I. *Ulomci Svetoga Pisma obojega uvjeda staroslovenskim jezikom*. T. 2. Praha, B. Haase, 1864.
<http://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=hvd.32044051115632;view=1up;seq=313> (достъп: 10.10.2013)
- [22] *Biblija*. Prjevod Ivan Šarić. Sarajevo, 1942. <https://www.wyu.com/izrada/> (достъп: 11.11.2018)
- [23] *Biblija*. Zagreb, Kršćanska sadašnjost. <http://biblija.ks.hr/knjiga.aspx?g=26> (достъп: 1.11.2018)
- [24] Bossina, L. *Teodoreto restituito. Ricerche sulla catena dei Tre Padri e la sua tradizione*. Alessandria, Edizioni dell'Orso, 2008, 216 pp.
- [25] Brenton, Sir Lancelot C. L. *The Septuagint with Apocrypha: Greek and English*. Originally published by Samuel Bagster and Sons, Ltd, London 1851, a facsimile ed. Hendrickson Publishers, 1995. (онлайн публикация: <http://ecmarsh.com/lxx/>, достъп 10.10.2018)
- [26] Ceulemans, R. New manuscripts of the catena Trium Patrum ('B2') and of the commentaries by Theodoret of Cyrrihus and the Three Fathers ('B1') on the Song of Songs. // *Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik* LXI, 2011, pp. 105–120.
- [27] *A Greek-English Lexicon of the Septuagint*. Revised ed., compiled by Johan Lust, Erik Eynikel, and Katrin Hauspie. Stuttgart, Deutsche Bibelgesellschaft, ISBN 3-438-05124-9, 2003, 1302 p.
- [28] *Gregorii Nysseni In Canticum Canticorum*. Edit H. Langerbeck (*Gregorii Nysseni opera*, 6), Leiden, 1960 [repr. 1986], 470 pp.
- [29] Hamm, J. Starohrvatski prijevod „Pjesme nad pjesmama“. // *Slovo*, 1957, № 6–8, s. 195–235.
- [30] Harper, A. *The Song of Solomon with Introduction and Notes by the Rev. Andrew Harper*. Cambridge University Press, 1907, 96 pp.
- [31] Katančić, P. *Sveto pismo Staroga zakona*. Budim, 1831.
- [32] Littledale, R. F. *A Commentary on the Song of Songs. From Ancient and Medieval Sources*. London, Joseph Masters and New York, Pott and Amery, 1869. <https://>

- archive.org/details/commentaryonsong00litt (достъп: 12.10.2018)
- [33] Longman, T. III. *Song of Songs (The New International Commentary on the Old Testament)*. Grand Rapids, Cambridge, UK, William B. Eerdmans Publishing Company, 2001, 238 pp.
- [34] Lunt, H. G. The OCS Song of Songs: One Translation or Two? // *Die Welt der Slaven*, 30/2, 1985, pp. 279–318.
- [35] Lunt, H. G. Philo of Carpasia's "Commentary on the Song of Songs" in Early Slavonic Translation. // *Die Welt der Slaven*, 49/2, 2004, pp. 201–210.
- [36] *Die Methodbibel 5: Die Bücher der Könige. Das Erste Buch der Könige*. Bearbeiter Dimitar Dunkov. // *Die Slawischen Sprachen*, 1996, № 47.
- [37] *Die Methodbibel 6: Die Bücher der Könige. Das Zweite Buch der Könige*. Bearbeiter Dimitar Dunkov. // *Die Slawischen Sprachen*, 1998, № 48.
- [38] Murphy, R. E. Songs of Songs, Book of. In: *The Anchor Bible Dictionary*. Vol. 6. Freedman, D. N. (Editor-in-chief). New York, London, Toronto, Sydney, Auckland, "Doubleday", 1992, pp. 150–155.
- [39] NETS: *New English Translation of the Septuagint*. The Song of Songs, trans. by Jay C. Treat. Electronic edition of NETS. Corrected and emendated 2014. <http://ccat.sas.upenn.edu/nets/edition/27-song-nets.pdf> (достъп: 9.10.2018)
- [40] Norris, A. R. (Ed. and trans.). *The Song of Songs. Interpreted by Early Christian and Medieval Commentators*. Grand Rapids, MI, and Cambridge, UK, William B. Eerdmans, 2003, 325 pp.
- [41] NRSV: *Holy Bible*. New Revised Standard Version (1989). <https://www.biblegateway.com/passage/?search=Song+of+Solomon+2&version=NRSV> (достъп: 8.10.2018)
- [42] Pantelić, M. Glagoljski kodeksi Bartola Krbavca. // *Radovi Staroslavenskog instituta* 5, 1964, s. 5–98. <https://hrcak.srce.hr/14027> (достъп: 12.X.2018)
- [43] Pantelić, M. Prvotisak glagoljskog misala iz 1483 prema misalu kneza Novaka iz 1368. // *Radovi Staroslavenskog instituta* 6, 1967, s. 5–108.
- [44] Pope, M. H. *Song of Songs. A New Translation with Introduction and Commentary* (The Anchor Yale Bible 7C). New Haven, London, "Doubleday", 1977, 743 pp.
- [45] *PG = Patrologiae cursus completus. Series graeca*. Ed. Migne. Parisiis.
- [46] Schmidt-Deeg, E. *Das New Yorker Missale*. Eine kroato-glagolitische Handschrift das frühen 15. Jahrhunderts. Kritische Edition von Eve-Marie Schmidt-Deeg. München, "Otto Sagner", 1994, 658 pp.
- [47] *Senjski glagoljski Misal 1494*. Faksimilni pretpisak. Ur. M. Moguš i A. Nazor. Zagreb, HAZU, 1994, 432 pp.
- [48] Stoop-van Paridon, P. W. T. *The Songs of Songs. A Philological Analysis of the Hebrew Book*. Louvain, Paris, Dudley, MA, "Peeters", 2005, 539 pp.
- [49] Theodoret of Cyrus. *Commentary on the Song of Songs*. Trans. with introduction and commentary by Robert Hill (Early Christian Studies 2). Brisbane, Centre for Early Christian Studies, Australian Catholic University, 2001, 129 pp.
- [50] Thomson, F. The Slavonic Translation of the Old Testament. In: *Interpretation of the Bible*. J. Krašovec (ed.). Ljubljana, Sheffield, Sheffield Academic Press, 1998, pp. 605–920.
- [51] *Versio illyrica selecta, seu Declaratio Vulgatae editionis latinae*. Bartholomaei Cas-

sij Curictensis e Societate Iesu Professi, ac Sacerdotis Theologi. Ex mandato Sacrae Congregationis de propaganda Fide. Anno 1625. Ediderunt Hans Rothe et Christian Hannick, e codicibus manuscriptis transtulerunt Petar Bašić et Jukije Derossi et Zlata Derossi, curis elaboravit atque apparatu critico instruxit Petar Bašić. 2 vols. Paderborn, München, Wien, Zürich, "Ferdinand Schöningh", 1999.

- [52] *Vetus Latina* 10/3: *Canticum Canticorum*. Hrsg. von Eva Schulz-Flügel: 1. Lfg. Einleitung. Freiburg i. Br., Herder, 1992 (non vidi).
- [53] Zubčić, S. i S. Holjevac. Prinos Josipa Hamma istraživanju hrvatskih prijevoda Pjesme nad Pjesmama. In: *Josip Hamm i njegovo djelo. Zbornik radova s Međunarodnoga znanstvenoga skupa povodom 100. obljetnice rođenja Josipa Hamma, Zagreb, 2.–3. prosinca 2005.* Ur. Alojz Jembrih. Zagreb, Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, 2007, s. 23–34.